

Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku

Pristupi i perspektive

Elmedina Duranović - Enes Dedić - Nedim Rabić (ur.)

BOSNA I NJENI SUSJEDI U SREDNjem VIJEKU:
PRISTUPI I PERSPEKTIVE

Zbornik radova
Elmedina Duranović, Enes Dedić, Nedim Rabić (ur.)

Karta na koricama:
Insularium illustratum Henrici Martelli Germani,
Ms 698 (Ms483), fol. 68'-69.
cliché CNRS-IRHT, © Bibliothéque et archives du château de Chantilly

POSEBNA IZDANJA

Knjiga 12

Izdavač:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Podgaj 6, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.iis.unsa.ba

Urednici:

Elmedina Duranović
Enes Dedić
Nedim Rabić

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(497.6)"04/14"(082)

BOSNA i njeni susjedi u srednjem vijeku : pristupi i perspektive : zbornik radova /
urednici Elmedina Duranović, Enes Dedić, Nedim Rabić. - Sarajevo : Institut za historiju
Univerziteta, 2019. - 357 str. : ilustr. ; 25 cm. - (Posebna izdanja / Institut za historiju ; knj.
12)

Lat. i čir. - Summaries.

ISBN 978-9958-649-32-5

COBISS.BH-ID 28648710

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive

Zbornik radova

Elmedina Duranović, Enes Dedić, Nedim Rabić (ur.)

Sarajevo, 2019.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
Nedim Rabić	
BOSNA I ISTOČNO-CENTRALNA EVROPA U SREDNJEM VIJEKU: ODNOS MIKRO I MAKROREGIJE	11
Neven Isailović	
POGLED IZNUTRA I POGLED SA STRANE – PERCEPCIJA SREDNJOVEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE I NJENIH STANOVNIKA U DOMAĆIM I STRANIM IZVORIMA	33
Dženan Dautović	
VAMPIRI, LISICE I KOROV: “SVETA RETORIKA” I PROPAGANDNO DJELOVANJE PROTIV BOSNE U PISMIMA POSTLATERANSKIH PAPA PRVE POLOVINE 13. STOLJEĆA	59
Bálint Ternovácz	
CRKVENE VEZE IZMEĐU BOSNE I KRALJEVINE UGARSKE DO SREDINE 14. VEKA	81
Boro Bronza	
THE TOWN OF DUBICA BETWEEN THE KINGDOM OF HUNGARY AND THE KNIGHTS TEMPLAR DURING THE 13 th CENTURY	101
Ivan Botica	
DODIRI KNEZOVA KRBAVSKIH SA SREDNJOVJEKOVNOM BOSNOM	119
Adis Zilić	
USPJEŠNI I NEUSPJEŠNI POKUŠAJI ŠIRENJA DUBROVNIKA NA BOSANSKE TERITORIJE.....	159
Amer Maslo	
IZMEĐU BOSANSKOG ZAJEDNIŠTVA I SOPSTVENIH INTERESA: POLITIKA KNEZA PAVLA RADINoviĆA PREMA UGARSKOM KRALJEVSTVU I OSMANSKOM CARSTVU (1408-1415)	193

Irfan Teskeredžić

- DE STATU ATQ(UE) REGIE TURKEYE – NEPOZNATI PREPIS IZ XV
STOLJEĆA SA NOVIM PODACIMA O SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI 217

Enes Dedić

- SERBIAN PRINCESSES AT THE BOSNIAN COURTS IN
THE 15TH CENTURY (Contribution to knowledge of the marital
relations of the rulers and noblemen of the Bosnian Kingdom
and the Serbian Despotate) 229

Miloš Ivanović

- PURGARI U GRADSKIM NASELJIMA
SREDNJOVEKOVNE BOSNE I SRBIJE 253

Paweł Cholewicki

- LATE MEDIEVAL BOSNIA AND POLAND:
DIMENSIONS OF THE INTERACTION 273

Marina Odak

- U ZNAKU MAČA – PREDSTAVA VLADARA NA
DINARIMA BANA STJEPANA II KOTROMANIĆA 305

Милан Војновић

- БОСНА НА КАРТАМА БАЛКАНСКОГ
ПОЛУОУСТРВА ИЗ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 15. ВЕКА 333

- AUTORI PRILOGA 357

POGLED IZNUTRA I POGLED SA STRANE – PERCEPCIJA SREDNJOVEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE I NJENIH STANOVNIKA U DOMAĆIM I STRANIM IZVORIMA

Apstrakt: U radu se razmatra kako su domaći izvori videli srednjovekovnu Bosnu kao državu, njen vladajući sloj i stanovništvo, odnosno kako su ih percipirali izvori nastali u susednim zemljama (Srbija, Ugarska i njene krunovine, Dubrovačka republika), te u zemljama sa kojima je Bosna održavala tešnje veze u poznom srednjem veku (italijanske države, Nemačko carstvo), uz kraći osvrt na papsku percepciju Bosne. Utvrđeno je da je u domaćim izvorima država od početka označavana kao Bosna, s tim što je ona, nakon proširenja u 14. veku, posmatrana kao kompozitna. Od 14. veka ustaljuje se i pojam “Bošnjani/Bosnenses” za stanovnike Bosne. Uprkos starih državno-pravnih i ideoloških veza sa Srbijom (Raškom), bosansko ime ostaje primarno sve do sloma Kraljevstva. I strane države nazivaju Bosnu isključivo tim imenom, ali joj one susedne dodeljuju dopunske precizirajuće odrednice, od kojih su neke, zbog spornih odnosa, bile derogirajuće. Zaključak je da su, uz nesporну svest evropskih država o jezičko-narodnosnim sličnostima na Balkanu, svi politički entiteti južnih Slovena bili uglavnom identifikovani kao posebne države sa svojim specifičnostima.

Ključne reči: Bosna, Balkan, percepcija, identitet, izvori, terminologija, srednji vek.

Abstract: The paper discusses how domestic sources saw medieval Bosnia as a state, its ruling class and population, as well as how they were perceived by sources from the neighboring countries (Serbia, Hungary and its units, the Republic of Dubrovnik), and from the countries with which Bosnia maintained closer ties in the late Middle Ages (Italian states, German Empire), with a brief look at the papacy's perception of Bosnia. It has been established that, from the beginning, the country was designated as Bosnia in domestic sources, but after its enlargement in the 14th century, it was regarded as a composite one. Since the 14th century, the term “Bosnians” for the people of Bosnia had been firmly established. Despite the old stately, legal and ideological ties with Serbia (Rascia), the Bosnian name remained primary until the fall of the Kingdom. Foreign countries also referred to Bosnia exclusively by its own name, but the neighboring ones assigned additional notions to it, some

of which were derogatory due to their unfriendly relations. The conclusion is that the European states of that time were undisputedly aware of linguistic and national similarities in the Balkans, but they also generally identified all political entities of the southern Slavs as separate states with their own specificities.

Keywords: Bosnia, Balkans, perception, identity, sources, terminology, middle ages.

U ovom srazmerno kratkom pregledu, koji bi mogao poslužiti kao svojevrstan podsticaj za jednu opširniju studiju, biće razmotreno najpre kako su domaći izvori videli srednjovekovnu Bosnu, njen vladajući sloj i stanovništvo, a zatim i kako su ih percipirali izvori nastali u susednim zemljama (Srbija, Ugarska i njene krunovine, Dubrovačka republika) i zemljama sa kojima je Bosna održavala tešnje veze u 15. veku (italijanske države, Nemačko carstvo). Odnosu predstavnika Rimokatoličke crkve prema Bosni biće posvećeno najmanje prostora, pošto je to pitanje centralna tema rada koji je za ovaj zbornik priložio Dženan Dautović, vodeći poznavalac odnosa Bosne s Rimskom kurijom. Iako će se najveći deo članka odnositi na pozni srednji vek, biće dat i retrospektivni osvrt na starije podatke, a povremeno i na kasnije razdoblje osmanske vlasti, kako bi se mogla pratiti dinamika promena.

Kad je reč o domaćim izvorima, to su gotovo isključivo diplomatički spomenici, pošto je epigrafskog materijala sačuvano srazmerno malo, a crkvenih ili svetovnih narativnih spisa od značaja za ovu temu još manje. No, i takav relativno oskudan materijal stvara prostor za određene interpretacije. Pre nego što se upustimo u analizu, potrebno je nakratko se osvrnuti na prve sačuvane izvore o srednjovekovnoj Bosni i na njenu identifikaciju.

Najstariji direktni pomen Bosne potiče iz 10. veka, iz spisa *De administrando imperio*, nastalom u krugu vizantijskog cara Konstantina VII Porfirogenita. U njemu se Bosna navodi kao *horion* (doslovno: zemljica) sa dva grada (Katera, Desnik), u sastavu Srbije.¹ Kao izdvojena jedinica, ona je svakako imala

¹ Византијски извори за историју народа Југославије, 2, обр. Божидар Ферјанчић, Српска академија наука – Византолошки институт, Београд, 1959, 58; Constantine Porphyrogenitus *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, trans. Romilly James Heald Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington, 1967, 160-161; Ivo Goldstein, “‘Zemljica’ Bosna – to horion Bosona u ‘De administrando imperio’ Konstantina VII Porfirogeneta”, u: *Zbornik o Pavlu Andeliću*, ur. Marko Karamatić, Franjevačka teologija, Sarajevo, 2008, 97-109; Борис Бабић, *Византија и Босна*, Универзитет у Бањој Луци – Филозофски факултет Бања Лука, Бања Лука, 2016, 27-34.

nekakav poseban status, ali nije poznato na čemu se on temeljio – da li na ranijoj državnosti ili na svojevrsnoj upravnoj organizaciji. Prepostavlja se da je njen područje tada obuhvatalo prostor oko tokova reka Miljacke, Željeznice i Lašve, te oko gornjeg i srednjeg toka reke Bosne.² U razdoblju nakon 950. godine došlo je do osamostaljenja Bosne, koja je svoj razvoj nastavila kao poseban političko-pravni subjekt. Kada je do toga tačno došlo, nije poznato. Spomeni su retki, no verovatno je da je do razdvajanja došlo relativno brzo po smrti srpskog kneza Časlava.³ Tek u 12. veku Bosna se eksplicitno navodi u tri strana izvora neugarske provenijencije – prvi predstavljaju beleške vizantijskog pisca Jovana Kinama koje se tiču razdoblja oko 1150–1154, a u kojima se navodi da Bosnu, koja nije potčinjena arhižupanu Srba, od ostatka Srbije deli Drina i da narod u njoj ima poseban način života i upravljanja, te da je Borić (Borič) tada bio egzarch “dalmatske” zemlje Bosne i ugarski saveznik⁴; drugi je titulatura vizantijskog cara Manoja I Komnina u epigrafski sačuvanom ediktu iz 1166. godine, koja, čini se, uključuje i Bosnu⁵; a treći niz papskih (ili navodno papskih) isprava sačinjenih za potrebe Dubrovačke nadbiskupije, počev od 1187. pa do sredine 13. veka, u kojima se u kontekstu crkvene organizacije pominje izraz *regnum Servilie*, sa umetkom *quod est Bosna*.⁶ Kinamovi podaci i spomenute

² О територијалном развијеном развоју Bosne видети: Владимира Ђоровића, „Територијални развој босанске државе у средњем веку”, *Глас Српске краљевске академије*, 167, Српска краљевска академија, Београд, 1935, 3-47; Павао Анђелић, *Студије о територијалнополитичкој организацији средњовековне Bosne*, Свјетlost, Сарајево, 1982, passim; Јелена Мргић-Радојчић, „Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State”, *Историјски часопис*, 51, Историјски институт, Београд, 2004, 43-64.

³ Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Српска књижевна задруга, Београд, 1964, 37-43; Бабић, *Византија и Босна*, 32-34.

⁴ *Византијски извори за историју народа Југославије*, 4, обр. Георгије Острогорски и Фрањо Баришић, Српска академија наука и уметности – Византолошки институт, Београд, 1971, 28, 51-52; Бабић, *Византија и Босна*, 45-49.

⁵ „...avtokrator Romeja...sevast i avgust...isavrijski, kilikijski, jermenski, dalmatski, ugarski, bosanski, (βοσθνικὸς), hrvatski, lazički, ivirski, bugarski, srpski, zikijski, hazarski i gotski.” Cyril Mango, “Conciliar Edict of 1166”, *Dumbarton Oaks Papers*, 17, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington, 1963, 324; Бабић, *Византија и Босна*, 42-44. Уз то, и писац Михаило Ањијалски, говорећи о успешном ратовању цара Манојла I Комнина (1165/67), kaže, између ostalog, “I Hrvat i Bosanac (Βοσνάος) neka budu upisani u tablice Romeja.” (*Византијски извори* 4, 205-206; Бабић, *Византија и Босна*, 49-52).

⁶ Тадија Смићиклас, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 2, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1904, 207, 226; Idem, *Diplomatički zbornik*, 3, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1905, 274; Idem, *Diplomatički zbornik*, 4, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1906, 54, 482; Ивана Коматина, *Црква*

povelje sačuvane u Dubrovniku zapravo reminisciraju nekadašnje državno zajedništvo Srbije i Bosne, konstatujući da ono više *de facto* ne postoji.

Spis uglavnom poznat pod nazivom *Letopis popa Dukljanina* predstavlja nepouzdanu hroničarsku kompilaciju koja je nastala (ili nastajala) negde u periodu od kraja 12. do kraja 15. veka. Smatra se da njen osnovni sadržaj potiče s kraja 12. stoljeća. Taj izvor se bavi Bosnom kroz više nepovezanih vesti, konstatujući da Bosnom vlada ban (navodno već od 10. veka), da je hrvatski vladar Mihailo Krešimir pre propasti Prvog bugarskog carstva napadao bosanske župe Uskoplje, Plivu i Luku, da se Srbija deli na Rašku i na Bosnu koja se prostire od Drine do Borove planine, te da je kralj Bodin, prilikom kratkotrajnog objedinjavanja većeg dela centralnog Balkana pod svojom vlašću krajem 11. veka, u Rašku poslao župane Vukana i Marka, a u Bosnu kneza Stjepana.⁷ Nakon Bodinove smrti navodno se jedan pretendent, Kočapar, oženio kćerkom bosanskog bana.⁸ No, sve ove vesti imaju problematičnu hronologiju i teško ih je analizirati. One najverovatnije održavaju neke tradicije o starini balkanskih država, ali ne daju pouzdane podatke. Na starije tradicije, verovatno pre svega dubrovačke, o vezama Raške i Bosne ukazuju i spomeni Srba i Vlaha (latinski *Sclavi et Ragusei*), kao podanika bosanskog bana, odnosno podanika Dubrovnika u poveljama bana Ninoslava, koji se kasnije više ne sreću.⁹ Takođe je zanimljivo primetiti da bosanski vladari vladare nemanjičke Srbije uporno nazivaju raškim vladarima, a Srbiju Raškom.¹⁰ Termin “Srpsko gospodstvo” zabeležen je tek u 15. veku.¹¹

и држава у српским земљама од XI до XIII века, Историјски институт, Београд, 2016, 154, 215-216, 330, 352, 401.

⁷ Фердо Шишић, *Летопис Попа Дукљанина*, Српска краљевска академија, Београд – Загреб, 1928, 306-307, 323-324, 360-361; *Gesta regum Sclavorum*, I, прев. Драгана Кунчар, Историјски институт, Београд, 2009, 58-59, 73-74, 90-91, 114-121, 144-145, 162-163.

⁸ Шишић, *Летопис Попа Дукљанина*, 365-366; *Gesta regum Sclavorum*, I, 168-169.

⁹ Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, Српска краљевска академија, Београд – Сремски Карловци, 1929, 6, 8, 10; Владимира Мошин – Сима Ђирковић – Душан Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, Књига 1 (1186-1321), Историјски институт, Београд, 2011, 87, 140, 154, 182-183.

¹⁰ Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 7-10; Мошин – Ђирковић – Синдик, *Зборник*, 1, 142, 154, 182; Јелена Мргић-Радојчић, “Повеља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу”, *Стари српски архив*, 1, Филозофски факултет у Београду и др., Београд, 2002, 81-82, 85.

¹¹ Franjo Rački, “Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina”, *Rad JAZU*, 1, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1867, 158.

Izvesno je da je Bosna od druge polovine 10. veka, možda već tada samostalna, bila pod jakim uticajem Vizantije i Ugarske, s tim što je vizantijski uticaj vremenom slabio i postajao posredan, dok je ugarski bio stalno prisutan i često preteći.¹² Iako im to nikada nije pošlo za rukom, Ugri su težili da Bosnu pripoji svojoj teritoriji i svom administrativnom sistemu, zbog čega su titulu bana Bosne katkad dodeljivali članovima vladarske dinastije Arpadovića. Štaviše, 1130-ih godina navodi se da je Bela II., ugarski kralj, svom sinu Ladislavu dao položaj *duxa* (hercega) Bosne. Praktično u isto vreme u ugarsku kraljevsku titulaturu ulazi Rama, za koju se ne može pouzdano znati da li je isprva označavala Bosnu ili župu Ramu.¹³ Međutim, kralj Žigmund je 1405. u jednom izvoru eksplicitno naveo *regnum nostrum Rame seu Bozne* (“naše kraljevstvo Rame iliti Bosne”).¹⁴ Titula bana Bosne davana je pojedinim srodnicima Arpadovića i tokom 13. veka, u vreme organizacije pograničnih banovina, mada su u to vreme već bili posvedočeni i domaći banovi koji su ponekad bili i ugarski vazali (oni su ponekad nazivani hercezima u ugarskim izvorima, kao npr. Ninoslav, ali češće banovima).¹⁵

Dokumentarni, diplomatički izvori bosanske provenijencije potiču iz vremena državne nezavisnosti, ali su obrasci koji su korišćeni vremenom evoluirali, što nije samo bio rezultat tipskih formulara, već i promena u ustrojstvu države. Iako se Bosna proširila izvan svojih užih okvira i pre kraja 12. veka, njeni vladari su sve do 14. veka identifikovani samo kao banovi Bosne, što znači da su iz svoje, kao i vizure suseda, bili naslednici države formirane oko nekadašnje zemlje Bosne. Tako su prvi vladari koji su ostavili dokumenta (Kulin i Ninoslav) titulisani kao *ban bosanski*, dakle u pridevskoj formi, dok se u

¹² Бабић, *Византија и Босна*, 32-53.

¹³ Pál Engel, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526*, I. B. Tauris, London, 2001, 50; Тибор Живковић, “Рама у титулатури угарских краљева”, *Зборник радова Византолошког института*, 41, Византолошки институт САНУ, Београд, 2004, 153-164; Attila Bárány, “The Expansions of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages (1000–1490)”, in: *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages*, ed. Nora Berend, Ashgate, Farnham, 2012, 351.

¹⁴ “pro rectificandis et restaurandis regni nostri confiniis versus regnum nostrum Rame seu Bozne”. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL), *Diplomatikai levéltár* 9050 (9.6.1405); MNL OL, *Diplomatikai fényképgyűjtemény* 270083 (9.6.1405); Elemér Mályusz, *Zsigmondkorai oklevél*, II/1. (1400–1406), Magyar Országos Levéltár kiadványai, Budapest, 1956, 483, nr. 3956.

¹⁵ Тирковић, *Историја*, 72-77; Neven Isailović, “Living by the Border: South Slavic Marcher Lords in the Late Medieval Balkans (13th–15th Centuries)”, *Banatica* 26/2, Muzeul Banatului Montan, Reșița, 2016, 107-108.

latinskom javlja i imenska, teritorijalna odrednica (*banus Bozne* – kod Kulina) i pridevska (*banus Boznensis* – u poveljama Šubića i ugarskim poveljama toga vremena).¹⁶ S druge strane, sâm Pavao Šubić se nazivao *totius Bosne dominus*, dok je njegov sin Mladin II istovremeno bio *banus Bosnensis*. Posle očeve smrti (1312) Mladin u intitulacijama uglavnom koristi oblik *banus Bosne*.¹⁷

Pod banom Stjepanom II dešavaju se velike promene. Savezništvo sa ugarskim kraljem Karлом Robertom omogućilo je banu da ostvari teritorijalna proširenja ili obnovi stara (Usora, Soli, Donji Kraji, Hum, delovi Hrvatske).¹⁸ Stjepanovo vreme značilo je početak zlatnog doba bosanske države, ali i bosanskog imena, koje je od tada pa do propasti Kraljevstva 1463. postalo poznato ne samo susedima i papstvu već i udaljenijim državama. Banov ugovor sa Dubrovnikom iz 1332. jasno svedoči da su raniji ukorenjeni pravni nazivi podanika bana Bosne i Dubrovnika zamenjeni novim – banovi podanici su Bošnjani, a dubrovački Dubrovčani.¹⁹ Iako se ova terminologija ne ponavlja u kasnijim ugovorima, ona je svakako ostala važeća, što vidimo iz drugih primera. Iz stotina navoda je savšim jasno da termin Vlah više nipošto ne označava Dubrovčanina (u srpskim poveljama počinje se koristiti pojam *Латинин*), dok termin Bošnjanin ostaje dominantan da označi plemenite svedoke i uglednike (tzv. dobre ljude), ali i političku elitu Bosne.²⁰ Mnogo učestalije zabeležen latinski termin *Bosnensis*, te njegov italijanski parnjak *Bosignano* očito su odgovarali ovom terminu, a označavali su ne samo političke prvake već i sve stanovnike Bosne.

Na početku svoje vladavine Stjepan II je imenovan kao *bana Stjepana sin, svoj Bosni gospodin*, odnosno kao *ban Stjepan, gospodin bosanski*.²¹ Kroz

¹⁶ Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, 8, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1910, 27, 80, 96, 106, 295, 305; Мошин – Ђирковић – Синдик, *Зборник*, 1, 51.

¹⁷ Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, 8, 96, 105, 131-132, 196, 204, 283-284, 308, 320, 323, 330, 332-333, 397, 457, 497, 509, 535.

¹⁸ Mladen Ančić, *Putanja klatna. Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru – ZIRAL, Zadar – Mostar, 1997, 105-138.

¹⁹ Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 43-44; Раде Поповић, “Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника”, *Стари српски архив*, 6, Филозофски факултет у Београду и др., Београд, 2007, 37-39, 31, 43-44.

²⁰ Srećko Džaja, “Dobri Bošnjani’ i ‘boni homines””, *Dijalog*, 1-2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2006, 105-130.

²¹ Ludwig von Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Verlag von Duncker & Humblot, München – Leipzig, 1914, 11-13; Јелена Мргић, “Повеља бана Стјепана II Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје своју ‘vjерu господску”’, *Стари српски архив*, 7, Филозофски факултет у Београду и др., Београд, 2008, 52-54.

termine *sva Bosna i sve zemlje bosanske* polako se uvodi koncept kompozitne države, a taj termin će tek kasnije postati svojevrstan objedinjujući naziv za bosansku državu, njenu plemićku zajednicu i sabor (termin *rusag* pojavljuje se tek na samom kraju 14. veka, kao izraz uveden iz Ugarske).²² Već pre kraja 1320-ih godina intitulacija Stjepana II postaje, prvi put u bosanskoj istoriji, složena, te on sebe naziva: *бань Стъпанъ синъ господина бана Стъпана по милости божией господин всъмъ земламъ босньскимъ и Соли и Усоръ и Дольнимъ краемъ и Хльмске земле господинъ* ili pak: *господинъ свимъ земльмъ босънскимъ и сольскимъ и усорьскимъ и Донимъ Краемъ и въсе Хумъские земли господинъ*.²³ Zanimljivo je da se, u korespondenciji sa susedima, osim u reprezentativnim poveljama, titulatura već tada često skraćivala na Bosnu, katkad sa oznakom itd.²⁴ U povelji izdatoj Nelipčićima 1345. godine Stjepan II je, u svojstvu jednog od izvršilaca naloga kralja Lajoša Velikog, u svoju titulaturu uneo i Duvno, Krajinu i Ramu, iako je potonja bila deo ugarske kraljevske titulature: *banus Bosne, nec non terrarum Vsure, Salis, Dolmne, Crayne, Rame ac totius Cholm princeps et dominus.*²⁵

Do kraja banata zabeležene su i alternativne intitulacije kao što su: *всихъ земль босаньскихъ господинъ и Оусоре и Хльмске земле и Дольнихъ Краи; въсе земле Босне и Дольнихъ Краи и Загориъ и Хльмъске земле [господинъ]; banus totius Bozne, necnon et totius Vzure ac Solle.*²⁶ Reprezentativna titulatura

²² Rusag se prvi put pominje u Povelji kraljice Jelene Dubrovčanima iz 1397. godine. Александра Фостиков, „Повеља краљице Јелене Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом”, *Стари српски архив*, 5, Филозофски факултет у Београду и др., Београд, 2006, 175-176, 179.

²³ Јелена Мргић-Радојчић, „Повеља бана Стјепана II Котроманића великому кнезу Гргуру Стјепанићу”, *Стари српски архив*, 3, Филозофски факултет у Београду и др., Београд, 2004, 20-21, 23; Јелена Мргић, „Повеља босанског бана Стјепана II Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје жупе Бањицу и Врбању са градовима”, *Грађа о прошlosti Босне*, 1, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2008, 12-15.

²⁴ „Stephanus Dei gratia banus Bossine...” (18.10.1334) – Небојша Порчић, „Писмо бана Степана II Котроманића о разрешењу рачуна браће Држића”, *Грађа о прошlosti Босне*, 2, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2009, 26-27; „Вд Твертка милостио Божијом бана босњскога...” (pre 20.9.1355) – Дејан Јечменића, „Повеља и писмо бана Твертка Општини дубровачкој о разрешењу рачуна Климе Држића и Бисте Бунића”, *Грађа о прошlosti Босне*, 3, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2010, 49-52.

²⁵ Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, 11, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1913, 207-208.

²⁶ Thallóczy, *Studien*, 17, 23-24, 331-332; Мргић-Радојчић, „Повеља бана Стјепана II Вуку и Павлу Вукославићу”, 80-84; Срђан Рудић, „Повеља бана Твертка Котроманића кнезу Влатку

bana Tvrтka takođe se oslanjala na stričev model: *бань Тврътко, синь господина кнеза Владислава а синовицъ великога и славнога господина бана Стѣпана, милостию божишмъ господинъ многимъ земламъ Босњъ и Соли и Усоръ и Дольнимъ Краемъ и Подриниу и хльмъски господинъ.*²⁷

Deluje kao da je banska titula vezana neposredno za zemlju Bosnu, koja se takođe smatra kompozitnom. Druge zemlje su deo “gospodstva” bosanskog bana (on je “njima gospodin”), ali zadržavaju određene specifičnosti, od kojih su nam, zbog oskudnosti izvora, samo neke poznate. Povezivanje tih delova u celinu bio je proces koji je trajao, ali je mogao biti sproveden do kraja (slično američkoj devizi “ex pluribus unum”), jer se radilo o jedinicama od kojih su neke bile u vekovnoj zajednici sa užom Bosnom, dok su druge njoj bile susedne (tj. pripadale su srpskoj, hrvatskoj ili ugarskoj državi) i naseljene srodnim slovenskim stanovništvom. Verske specifičnosti, kojih je svakako bilo, očito nisu bile presudan faktor koji bi inhibirao ovo srastanje.²⁸

Da su neke posebnosti postojale, a neke čak i duže opstale, svedoče i pojedini primeri iz povelja. Tako se, npr., u Povelji bana Stjepana II Vuku i Pavlu Vukoslaviću (1351) javljaju dobri Bošnjani i dobri Usorani.²⁹ Ovi termini predstavljali su zemaljske identifikacije predstavnika višeg plemićkog sloja. Na sličan način se u Povelji bana Tvrтka Pavlu Vukoslaviću (1367) navodi da se нико не može osuditi dok njegov slučaj ne sagleda Bosna i Usora.³⁰ Vremenom se termin “dobri Bošnjanin” počeo odnositi na sve ugledne velikaše bosanske države, a pomena Usorana više nije bilo.³¹ U Humu su neke specifičnosti najduže zabeležene, pa je tako Sanko Miltenović u svom pismu Dubrovniku (1359–1361) isticao da njemu ne treba određivati cene kao bilo kom Vlahu, Primoraninu ili

Вукославић”, *Стари српски архив*, 2, Филозофски факултет у Београду и др., Београд, 2003, 71-73.

²⁷ Јелена Мргић-Радојчић, “Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу”, *Стари српски архив*, 2, Филозофски факултет у Београду и др., Београд, 2003, 168-173.

²⁸ Neven Isailović, “Bosnia and Croatia-Dalmatia in the Late Middle Ages. A Historical Perspective”, in: *Medieval Bosnia and South-East European Relations. Political, Religious, and Cultural Life at the Adriatic Crossroads*, eds. Dženan Dautović – Emir O. Filipović – Neven Isailović, ARC Press, Leeds, 2019, 10, 20, 28.

²⁹ Мргић-Радојчић, “Повеља бана Стјепана II Вуку и Павлу Вукославићу”, 81-82, 85-86.

³⁰ Дејан Јечменица, “Повеља бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу”, *Грађа о прошlosti Босне*, 4, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2011, 21, 23-24.

³¹ Невен Исаиловић, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, 455, 458-460. (докторска дисертација у рукопису).

Humljaninu.³² Čak i pedeset godina kasnije kralj Ostoj je braću Kačiće iz Krajine oslobođao od vlasti bilo kog Humljanina, a iste pominje i herceg Stjepan 1453. godine.³³ Humsku specifičnost predstavlja je i podela stanovništva na društvene grupe, preneta iz razdoblja kada je ta oblast bila pod vlašću Srbije. Naime, u nekoliko isprava Nikolića, Kosača i Vojsalića iz 15. veka pominju se Srbi i Vlasi kao zemljoradničko, odnosno stočarsko stanovništvo.³⁴ Da su ti termini imali primarno značenje društvenih, a ne narodnosnih grupa, pokazuje i zanimljiva praksa iz osmanskog razdoblja, zabeležena samo u Hercegovačkom sandžaku, sve do 17. veka. Npr. u defteru iz 1475/1477. pominju se “srpske zemlje od davnina” kraj Čapljine, dok su 1585. nastala dva deftera Hercegovine – jedan se nazivao srpskim, a drugim vlaškim. U srpskom je popisana raja (mahom muslimani), a u vlaškom osobe u vlaškom statusu (mahom hrišćani – pravoslavni i katolici).³⁵ Kao što je poznato, za kasnija etnička opredeljivanja faktor vere je postao dominantan. Takođe, jedan hrvatski izvor s kraja 14. veka u kontekstu Huma pominje “uvoz” vlaha iz Bosne i Raške.³⁶

³² Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 103-104; Аранђел Смиљанић, “Писмо жупана Санка Милтеновића Дубровчанима”, *Грађа о прошлости Босне*, 2, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2009, 37-38.

³³ Симе Љубић, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, IX, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1890, 433-434; Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, Српска краљевска академија, Београд – Сремски Карловци, 1934, 66-68; Небојша Порчић – Невен Исаиловић, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Архив Србије, Београд, 2019, 92-94, 288-292.

³⁴ Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Guilelmus Braumüller, Viennae, 1858, 378; Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 541; Idem, Старе српске повеље и писма, I/2, 126; Аранђел Смиљанић, “Повеља војводе Ђурђа Вукачића којом потврђује баштинске посједе браћи Ђурђевићима”, *Грађа о прошлости Босне*, 4, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2011, 120, 122-123; Александар Крстић, “Повеља кнеза Гргура Вукосалића којом укида царину пред Стоном”, *Грађа о прошлости Босне*, 9, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2016, 27-28.

³⁵ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyudi Kadime Arşivi, *Tapu Tahrir Defterleri* 81-83; Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, 349; *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, prir. Branislav Đurđev – Nedim Filipović – Hamid Hadžibegić – Muhamed Mujić – Hazim Šabanović, Orijentalni institut, Sarajevo, 1957, 150; Ahmed Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, 604. Aličić je objavio samo rajinski (srpski) defter – Ahmed S. Aličić, *Opširni katastarski popis za Oblast Hercegovu iz 1585. godine*, I-II, Dobra knjiga, Sarajevo, 2014.

³⁶ “...Vlachos de quacumque sint generatione possis educere de Bozna siue de Rasscia et eos locare...” (20.4.1371). Mladen Ančić, “Registrar Splitskoga kaptola”, *Fontes: Izvori za hrvatsku povijest*, 20, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2014, 40-41.

Krunisanje Tvrtka I za kralja i prateći nastanak Bosanskog kraljevstva dovelo je do velikih promena u intitulaciji, ali su neke od njih bile i formalističke kao posledica preuzimanja modela srpske kancelarije.³⁷ Tako su npr. u titulaturu ušli Pomorje (u češćoj formi Primorje) i Zapadne strane (koje će tek naknadno dobiti svoje teritorijalno značenje). Od početka Kraljevstva pa do propasti srednjovekovne bosanske države skraćenu intitulaciju, najčešće korišćenu u međunarodnim ugovorima, karakterisali su kraljevsko ime Stefan, preuzeto od Nemanjića, te titula *кralъ Сръблjемъ и Боснъ и Приморио и к тому* (u latinskoj varijanti – *rex Rascie, Bossine, Maritimorumque partium etc*). Upadljivo je da se narodnosna odredba kralja Srba u latinskoj zamenjuje teritorijalnom i to u obliku u kome su bosanski vladari redovno označavali državu Nemanjića i njihovih naslednika, a to je Raška.³⁸ S druge strane, uglavnom u poveljama upućenim domaćim destinatarima, a pre svega u onima koje se tiču posedovnih pitanja, preovladao je stari, kompozitni obrazac, obogaćen vladarskim imenom. Npr. *азъ Стефанъ Тврьтко по милости Господа Бога кралъ Сръблјемъ, Босни, Приморио, Хљымьци земли, Дольнимъ краемъ, Западнимъ странамъ, Оусори, Соли и Подрѣнио и к тому*.³⁹ Ovakvu intitulaciju, obogaćenu Dalmacijom i Hrvatskom, u sve svoje svečane povelje unela su poslednja dva bosanska kralja zbog svojih pretenzija na te oblasti – npr. *Штефанъ Томашъ кралъ божишмъ милостью Сръблемъ, Босни, Приморио, Хомъци Землї, Дальмьци, Херъватомъ, Донимъ Краемъ, Западнимъ Странамъ и к тому*.⁴⁰ No, ovakva titula bila je više odraz pretencioznosti i raskoši i nije u punoj meri predstavljala stvarnu kompozitnost bosanske države iz vremena Stjepana II.

³⁷ Сима Ђирковић, “Сугуби венац: прилог историји краљевства у Босни”, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, 8/1, Филозофски факултет у Београду, Београд, 1964, 343–355; Исаиловић, *Владарске канцеларије*, passim.

³⁸ Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 319–350.

³⁹ Раде Михаљчић, “Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу”, *Стари српски архив*, 1, Филозофски факултет у Београду и др., Београд, 2002, 119–121.

⁴⁰ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438; Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, 117, 121, 162; Ђирковић, “Сугуби венац”, 360–361; Срђан Рудић, “Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику”, *Грађа о прошlostи Босне*, 2, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2009, 161; Idem, “Повеља краља Стефана Томаша Доротеји Благајској”, *Грађа о прошlostи Босне*, 8, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2015, 61, 63.

S druge strane, kako je Tvrtkov model za dolazak do kraljevske titule imao kratkoročnu upotrebnu vrednost, te kako njegovi naslednici, ali i politička realnost, nisu sledili ideološke podloge iz 1377. godine, u gotovo svim prigodama u kojima nije korišćen svečani obrazac vladari Bosanskog kraljevstva nazivali su se prosto kraljevima Bosne ili kraljevima bosanskim (npr. *краљ Босни и к тому*), a tako su njihovu državu zvali i susedi i vladari Zapada do 1463. Taj proces je vidljiv već od vremena kralja Dabiše, a dovršen je za vreme prvih decenija 15. veka. On se sreće i u diplomatičkim i u epigrafskim spomenicima.⁴¹

Visoko bosansko plemstvo je svoju emancipaciju doživelo krajem 14. i početkom 15. veka, a njega su još manje zanimale ideološke i državne tradicije suseda, jer su svoju vlast oni gradili na svom plemenitom poreklu, društvenom položaju i pripadništvu sloju dobrih Bošnjana. Presudan uticaj plemstva i sabora na izbor i potvrdu vladara, posebno u razdoblju nakon smrti Tvrtka I, dao je nov zamajac političkom identitetu Bosne.⁴² Nekada je “sva Bosna” bio naziv teritorijalnog značenja, a kasnije, uz termin “bosanski rusag”, postaje naziv za kolektivno političko vođstvo, sabor.⁴³ Na čuvenom nadgrobnom natpisu Vignja Miloševića jasno se kaže da je kralj Ostoja otisao Ugrima nakon što se zavadio sa hercegom (Hrvojem) i Bosnom.⁴⁴ Isti Hrvoje se nazivao ne samo velikim vojvodom bosanskim i, jednom, velikim protodjером već u latinskim poveljama i vrhovnim vojvodom – npr. *Nos Hervoje regnorum Rassie et Bosne supremus voivoda*.⁴⁵ Dok se kod Hrvoja još uvek sreće i Raška, od nje nema ni traga u kasnijim ispravama Kosača i Pavlovića – Sandalj i Radoslav Pavlović su *господинъ војвода* (...) *милостию божиши мъ велики војвода босњански*, odnosno *господинъ војвода милостию божиши мъ велики војвода русага босанскога и векије*, dok su Tvrtko Borovinić i Tvrtko Stančić, mada kao nosioci specifičnih titula, *Тврътко (велики) кнез босанъски*, odnosno *господин*

⁴¹ Thallóczy, *Studien*, 366; Стојановић, *Стапе српске повеље и писма*, I/1, 433, 503, 505, 514; Peter Štih, “Celjski grofje kot dediči bosanske krone. Listina bosanskega kralja Tvrtka II. Kotromanića za celjskega grofa Hermana II. iz leta 1427”, in: *Med srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*, ed. Sašo Jerše, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, 2006, 87-89.

⁴² Сима Ђирковић, “Русашка господа”, *Историјски часопис*, 21, Историјски институт, Београд, 1974, 5-17.

⁴³ Михаило Ј. Динић, *Државни сабор средњевековне Босне*, Српска академија наука, Београд, 1955.

⁴⁴ Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Knjiga I, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1962, 12-13.

⁴⁵ Ferdo Šišić, “Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća”, *Starine JAZU*, 39, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1938, 183, 185, 188-189.

*војвода Тверътко војвода усоръски.*⁴⁶ Dok je kao veliki vojvoda Stjepan Vukčić koristio titulu identičnu onoj njegovog strica Sandalja, dotle je, sa preuzimanjem herceške titule, kao pravi oblasni gospodar, počeо da kori-сти kompozitnu titulaturu – prvo kao божишмъ милости херцегъ хомски и пръморъски и велики војвода русага босанскога, кнез дрънски и веке, а zatim kao херцегъ шдъ Светога Саве и господарь хомъской и Поморью и велики војвода русага босаньского, кнезъ дрънски и к тому.⁴⁷ Njegovu pragmatičnu političku ideologiju dosta dobro odražava i njegov blizak odnos sa svim hrišćanskim verskim zajednicama u njegovoј oblasti.⁴⁸

Kada je Bosansko kraljevstvo počelo da slabí, a posebno nakon njegovog sloma, identifikacija počinje da se oslanja pre svega na uže teritorijalne i titulaturne okvire. Tako herceg Stjepan istrajava u svojoj titulaturi sa bosanskim elementom do kraja, ali njegovi sinovi se, posle 1466. godine i realnog sloma bosanske državnosti, prosto nazivaju божишмъ милостию херцегъ светога Саве и веће, pa tako i Vladislav koji se prvobitno nazivao господарь хумски и приморски, воевода босански и веће.⁴⁹ Zanimljiv je i slučaj porodice Vlatkovića iz zapadnog Huma. Prvi je vojvoda Ivaniš Vlatković počeо da se naziva воевода Иванишъ Хумски з братишмъ, da bi kasnije ta titula sa teritorijalno-političkom odrednicom postala odomaćena kao prezime. U poslednjim decenijama 15. i prvim decenijama 16. veka epitet Humski je postao pravo prezime Vlatkovića, pa su ih tako nazivali gotovo svi, pa i raznorodni ugarski i dubrovački izvori.⁵⁰

Kada je reč o stranim izvorima o Bosni, najbrojniji sačuvani su svakako dubrovački i ugarski, a zatim srpski i mletački, dok se španski, nemački i burgundski sreću samo u 15. veku i relativno su malobrojni i tipizirani. Na kraju

⁴⁶ Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 253-332, 567-642; Idem, *Старе српске повеље и писма*, I/2, 8-11, 122.

⁴⁷ Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, 33-79, 87-92.

⁴⁸ Ibid, 46, 48, 54, 60-61, 68, 89-92; Сима М. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Научно дело – Српска академија наука и уметности, Београд, 1964, 215-217, 223, 244, 267.

⁴⁹ Thallóczy, *Studien*, 419-422, 430-436, 440-442, 445; Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, 84-94, 124-132, 173-194.

⁵⁰ Thallóczy, *Studien*, 429; Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, 133-145; Срђан Рудић, “Петар Павловић, војвода хумски и Крајине”, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, 7, Српска академија наука и уметности, Београд, 2012, 49-60; Neven Isailović – Aleksandar Jakovljević, “Средњовјековно Brećevо i Polje Kanjane – još jedan pokušaj ubikacije”, *Povijesni prilozi*, 43, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012, 45, 55-56.

srednjeg veka sreću se, razumljivo, i osmanski izvori, ali su oni za to razdoblje oskudniji nego što bi se moglo misliti imajući u vidu jačanje Osmanske države.

Na percepciju Bosne u dubrovačkim izvorima prvo je uticalo dugogodišnje iskustvo sa srpskom državom Nemanjića, koja se u zaledu grada Sv. Vlaha nalazila najmanje od kraja 12. veka do 1326. godine, a jednim delom i sve do 1371/1377. Zbog tog vekovnog susedstva je u Dubrovniku inače opštiji termin *Sclavus* poprimio pretežno značenje Srbina, *Sclavonia Srbije* (posebno u doba Despotovine), a *lingua sclavica (sclavonescha)* u dubrovačkim dokumentima na narodnom jeziku često je navođena kao srpski (a ponekad i slovinski) jezik.⁵¹ Kroz dubrovačke destinatarske koncepte neki od ovih termina u 13. veku ulaze i u pojedine bosanske isprave, ali se država od početka identificuje kao poseban subjekt – Bosna, a njeni stanovnici od 14. veka kao Bošnjani (*Bosnenses*).⁵² Nakon proglašenja Kraljevstva Dubrovčani su svega nekoliko godina kralja Tvrtka skraćeno nazivali *rex Rascie*, mada i tada uporedo sa oblicima *rex Rascie et Bosne/Bosne et Rascie* ili samo *rex Bosne*.⁵³ Njegovi naslednici se, u svedenoj formi, dosledno nazivaju *reges Bosne*.⁵⁴ Dubrovački kancelarijski spisi iz pozognog srednjeg veka, iako najčešće beleže naselja, katune, župe ili

⁵¹ Мошин – Ђирковић – Синдик, *Зборник*, 1, 87; Constantin Jireček, “Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner”, *Archiv für slavische Philologie*, 26, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1904, 161-214. (posebno 174, 202, 206, 213); Бранислав Недељковић, “Неколико података о нашем језику из архива Дубровачке републике”, *Историјски часопис*, 29–30, Историјски институт, Београд, 1983, 101-115; Михаило Динић, “О називима средњевековне српске државе – Склавонија, Србија, Рашка”, у: *Из српске историје средњег века*, пр. Властимир Ђокић, *Equilibrium*, Београд, 2003, 161-171.

⁵² Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 43-45; Мошин – Ђирковић – Синдик, *Зборник*, 1, 49-52, 139-142, 153-155, 181-183; Поповић, “Повеља бана Стјепана II”, 37-40, 43-44; Невен Исаиловић, “Помени српског имена у средњовековних босанским исправама”, у: *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, ур. Зорица Никитовић, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци – Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву – Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука – Источно Сарајево, 2018, 264-265, 273-275.

⁵³ Одлуке већа Дубровачке републике, Књига I, прир. Михаило Ј. Динић, Српска академија наука, Београд, 1951, 166-167, 327, 338, и даље према регистру; Ђирковић, “Сугуби венац”, 349, 354, 356-357; Дејан Јечменица, “Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и могоришту”, *Грађа о прошlosti Bosne*, 1, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2008, 62-63. Jedno dubrovačko uputstvo dvoji Tvrtkovu titulu na “*ban Bosne i kralj Raške*” – Јорђо Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике*, I, Српска краљевска академија, Београд, 1935, 412. (“messer lo ban di Bosna et re di Rassa”, maj 1380).

⁵⁴ Исаиловић, “Помени српског имена”, 266-270.

oblasti, nedvosmisleno kao Bosnu beleže čitavo dubrovačko zaleđe i za to ima puno primera (npr. *de partibus Bosnae, partium Bosne*; za Srpsku despotovinu se, pak, koristilo *partium Sclavonie*, a vrlo retko i kasno *Servie*).⁵⁵ Tek se nakon sloma Bosanske države, a naročito posle sloma oblasti Kosača, počela prvo paralelno, a zatim sve češće javljati kvalifikacija *partium Turchie/Turchorum*, koja je označavala područje pod osmanskom vlašću.⁵⁶ U kancelarijsko-notarskim spisima Dubrovčana očito se oslikavala realna politička karta – pripadnost teritorija i ljudi određivana je pripadnošću nadređenom političkom subjektu kojemu su dottični pripadali.

Iako brojčano zaostaju za dubrovačkim, ugarski izvori predstavljaju verovatno najzanimljiviji i najraznovrsniji korpus podataka o Bosni, te o imenovanju predstavnika bosanskog vladajućeg sloja i stanovništva. Oni bi mogli tvoriti građu za čitav jedan članak ili studiju, ali ovom prilikom treba izneti samo neka osnovna zapažanja i karakteristike. Ukoliko se na bazama i portalima kao što su *GoogleBooks* ili *Hungaricana*, unese najkraći korenski oblik *Bosn**/*Bozn** ili alternativni oblik *Bos(s)in**, pojaviće se više hiljada pogodaka. Osetan deo njih će se, kad je reč o ugarskim izvorima, odnositi na Bosansku episkopiju, sa centrom izvan Bosne, u Đakovu, u tadašnjoj južnoj Ugarskoj. Naime, spisak episkopa je bio sastavni deo formulara mađarskih svečanih kraljevskih isprava, te se u skoro svakoj pominje i aktuelni držalac toga položaja.⁵⁷ Većina drugih pomena zaista se odnosi na državu Bosnu, njene ljude, predvodnike i stanovnike, a većina tih pomena je u negativnom kontekstu. Sporovi oko vere i crkvene jurisdikcije, dugogodišnja smena savezništava i rivalstava, te stalne težnje Ugarske da Bosnu efektivno pripoji Kraljevstvu Sv. Ištvana razlog su ovakvoj distribuciji.⁵⁸

⁵⁵ Андрија Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Историјски институт, Београд, 1997, према регистру; Esad Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, I/1–I/2, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине – Центар за балканолошка испитивања, Сарајево, 2017, према регистру; Idem, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)*, 1–3, Институт за историју – Хисторијски архив Сарајево, Сарајево, 2019, према регистру.

⁵⁶ Kurtović, *Izvori za historiju*, I/2, 548, 551, 561, 564, 592.

⁵⁷ Npr. „...Johanne varadiensis, Demetrio transsilvano, Johanne zagrabiensis, Stephano Chiko agriensis, Johanne bosnensis, Materno wesprimiens....“ Lajos Thallóczy – Samu Barabás, *A Frangepán család oklevélétára*, I. 1133–1453, Magyar tudományos akadémia, Budapest, 1910, 110.

⁵⁸ Ђирковић, *Историја*, passim; Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387–1463*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2006, passim.

Nema spora da je Ugarska priznavala postojanje Bosne kao svojevrsne političko-administrativne jedinice kojom je (prvo uglavnom, a zatim dosledno) upravljao ban (*banus Boznensis* – uglavnom u pridevskoj formi). No, teško je reći šta je to iz ugarske vizure u kom trenutku podrazumevalo.⁵⁹ U vreme bana Stjepana II, kada su odnosi sa anžujskim kraljem Karlom Robertom bili dobri, čini se da se Bosnom zvalo čitavo “vladanije” bana Stjepana. Da je to tumačenje ispravno, dokazuju i podaci iz vremena bana Tvrtka, kada se posedi Hrvatinića, koji se do tada u ugarskim ispravama direktno ne vezuju za Bosnu, navode kao “*in terra Boznensi sito; intra metas regni Boznensis; in confinibus regni Bozne*”.⁶⁰ Upotrebljeni termini svedoče o tome da, čak i u ratnim prilikama, kralj Lajoš priznaje Bosni status države (*regnum*), što opet ne garantuje da pretenzije nisu bile aktuelne, ali je upadljiv izostanak prideva “*nostrum*”, koji je npr. koristio kralj Žigmund više puta, a zatim i kralj Matija Korvin i njegovi naslednici (doduše, mahom posle pada države Kotromanića).⁶¹

Optužbe za jeres i šizmu provejavale su kroz ugarske i papske dokumente još od samog početka 13. veka, ali su vremenom postale tek opšte mesto. Posebno su intenzivirane u vreme velikih ratova koji su otpočeli tokom duge vladavine kralja Žigmunda. Tek tada su Bosanci gotovo redovno nazivani nevernicima, pobunjenicima, jereticima i/ili šizmaticima.⁶² Osujećene Žigmundove aspiracije na Bosnu i njenu krunu pojačavale su učestalost i intenzitet ovih derogirajućih epiteta, koji su se ponekad odnosili na Bosance kao kolektiv, a vrlo često i na njihove predvodnike – ređe kraljeve, a češće velikaše poput Hrvoja Vukčića ili Sandalja Hranića.⁶³ Sama država, na koju je Žigmund pretendovao, nije na

⁵⁹ Isailović, “Living by the Border”, 107-108.

⁶⁰ Thallóczy, *Studien*, 338, 339, 345.

⁶¹ Lajos Thallóczy – Samu Barabás, *A Frangepán család oklevéltára*, II. 1454–1527. Hamis oklevelek: 1209–1481, Magyar tudományos akadémia, Budapest, 1913, 59; Lajos Thallóczy, *Jajca (bánság, vár és város) története*, Magyar tudományos akadémia, Budapest, 1915, ccxcvii, 30, 45, 361; Elemér Mályusz, *Zsigmondkori oklevélár*, V. (1415–1416), Magyar Országos Levéltár kiadványai, Budapest, 1997, 181, 205, 217, 493, 530, 570; Tibor Neumann – C. Norbert Tóth, *Zsigmondkori oklevélár*, XI. (1424), Magyar Országos Levéltár kiadványai, Budapest, 2008, 358.

⁶² Neven Isailović, “Sigismund of Luxemburg and the Veterans of the ‘Bosnian Wars’”, in: *Court and Chancery of Emperor Sigismund as a Political Centre and as a Social System*, Böhlau Verlag, Köln – Wien – Weimar, 2020, u štampi.

⁶³ Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Tomi X. Vol. 6, Typis Typogr. Regiae vniversitatis Vngaricae, Budae, 1844, 855. (“Zandal, vaivoda de Bozna, paterinae iniquitatis alumpnus”); Samu Barabás, *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*, I. 1206–1437, Az Athenaeum R. társulat könyvnyomdája, Budapest, 1895, 284. (“per nefandos

isti način predstavljanja. Od poslednjih godina 14. veka pa nadalje, pored opitužbi za jeres, u ugarskim poveljama su uz Bosance redovno počeli da se javljaju Turci, kao njihovi saveznici u nepočinstvima i zločinu.⁶⁴ S druge strane, u trenucima dobrih odnosa, pojedinci su ocenjivani kao *illustres principes, dilecti i fideles*, pa tako i pomenuti Hrvoje i Sandalj.⁶⁵ U očima Ladislava Napuljskog i njegovih pristalica, kao i dvojice firentinskih poslanika u Zadru 1403, Hrvoje i njegovi Bosanci su ocenjeni kao markantni, stameni i naočiti ljudi.⁶⁶

Da ovi sentimenti nisu bili samo odraz kraljevih frustracija ili tipskih mesta, svedoči i činjenica da su i neka pisma velikaša, pa i nižih plemića, održavala jasan strah od Bosanaca. Tako se hrvatski rod Prkalja žalio što su im tiranski Bosanci, koristeći svoju tadašnju moć, nametnuli plaćanje poreza.⁶⁷ Frankapani su se bojali da će Zrinski biti prisiljeni na saradnju sa Bosnom, dok se u prepisci Kurjakovića i Zrinskih navodi da su Bosanci jaki na reči i delu i da je potrebno otkupiti se od njihovih napada.⁶⁸ Takođe, oko 1410. izvesni Imre piše Ladislavu paterenos, Herwoyam vayvodam Boznensem et suos complices"); Lajos Thallóczy – Sándor Horváth, *Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék). 1244–1710*, Magyar tudományos akadémia, Budapest, 1912, 123. ("prodigionis filius Herwoya wayvoda cum ceteris sibi adherentibus Boznensibus"); C. Norbert Tóth, *Zsigmondkori oklevélétár*, X. (1423), Magyar Országos Levéltár kiadványai, Budapest, 2007, 502. ("pro eliminandis et exinanientis quibusdam nostris tunc infidelibus, videlicet Boznensibus et presertim Herwoya duce Spaleti").

⁶⁴ "...regni nostri aemulorum signanterque Turcorum et Boznensium..." (9.12.1407) – Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Tomi X. Vol. 4, Typis Typogr. Regiae vniuersitatis Vngaricae, Buda, 1841, 609. "...adducta quasi innumerabili pluralitate perfidorum turcorum et Bosnensium scismaticorum..." (22.4.1406) – Lajos Thallóczy – Samu Barabás, *A Blagay-család oklevéltára = Codex diplomaticus comitum de Blagay*, Magyar tudományos akadémia, Budapest, 1897, 220.

⁶⁵ "...illustris principis domini Herwoye ducis Spaletii ac inferiorum partium et de Posega comitis..." (11. 11. 1412) – Elemér Mályusz, *Zsigmondkori oklevélétár*, III. (1411–1412), Magyar Országos Levéltár kiadványai, Budapest, 1993, 426, 677.

⁶⁶ "...Chervoya, magnus dominus potentia, corpore non minori, qui, (ut dicitur) causa principalis extat de statu regis in partibus istis...et nobiles plures, qui omnes de regno Bosne sunt, homines supra quoscunque viderim, corpore excellentes..." (24.7.1403) – *Bullae Bonifacii IX. P. M. IX. Bonifácz pápa bullái*, II. 1396–1404, Franklin Társulat, Budapest, 1889, 611-614.

⁶⁷ "...preualente nuper potencia Boznensium, iidem Bosnenses uti tiranni quandam adinuenissent consuetudinem et nouitatem...a quolibet eorundem singulum unum ducatum auri indebite exigendo..." – Tadija Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik*, 18, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1990, 139-140.

⁶⁸ "Item si a casu contingeret, quod Deus sua pietate advertat, predictum dominum comitem Paulum se violenter subjicere regi Bozne aut alicui alteri ad serviendum et sic coactus vim nobis faceret..." (17.7.1390) – Thallóczy – Barabás, *A Frangepán család oklevéltára*, I, 107; "Scimus enim in presenti Bossnenses opere et sermone potentes..." (28.9.1400) – Mladen Ančić, *Na rubu*

Tituševiću od Blinje da “Bosanci vole pljačku, a ne pravdu” (“Bosnenses rapinam diligunt, non iusticiam”).⁶⁹ Poraz Mađara u Bici kod Lašve 1415. godine izazvao je najveći nalet antibosanskih izjava u ugarskim ispravama u deceniji koja je usledila, što svedoči o značaju ove vojne katastrofe plemstva kralja Žigmunda. Bosanci su postali ozloglašeni neprijatelji, sinovi izdaje, pogani izdajnici, sledbenici Turaka, surovi jeretici, neprijatelji hrišćanske vere, zločinački patareni i slično.⁷⁰ Ni nakon pomirenja sa kraljem Tvrtkom II i Kosačama Ugarska nije promenila načelan stav, već je Bosance, uz Turke i češke husite, smatrala glavnim potencijalnim neprijateljima u odbrambenim planovima iz 1432/1433. godine.⁷¹ Ove kvalifikacije su znatno umanjene u razdoblju nakon smrti kralja Žigmunda zbog sve tešnjih veza Kotromanića sa katoličanstvom i ugarskim dvorom, ali nisu nestale. Takođe, nakon višedecenijske kontrole Bosne nad nekim teritorijama kraljevina Slavonije, Hrvatske i Dalmacije ugarska kancelarija je prihvatile kao činjenicu da su to postali delovi Bosne (npr. Livno se 1436. jasno navodi kao distrikt Bosne).⁷²

Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001, 18-19, 261-262; Damir Karbić – Suzana Miljan, “Političko djelovanje kneza Pavla I. Zrinskog (1362.–1414.)”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 30, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2012, 95.

⁶⁹ Pál Lukcsics, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősök ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonko*, XII, Societas Historica Hungarica, Budapest, 1931, 87.

⁷⁰ Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Tomi X. Vol. 1, Typis Typogr. Regiae vniuersitatis Vngaricae, Budae, 1834, 417-418; Ibid, Tomi X. Vol. 4, 297-298, 388, 654-656; Ibid, Tomi X. Vol. 6, 385; *Bullae Bonifacii IX*, I. 1389–1396, Franklin Társulat, Budapest, 1889, 178-179; Ibid, II, 406; Barabás, *Teleki család oklevéltára*, I, 284; Thallóczy – Barabás, *A Blagay-család oklevéltára*, 220-221; Lajos Thallóczy – Antal Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Magyar tudományos akadémia, Budapest, 1907, 43-44; Elemér Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltárv*, II/2. (1407–1410), Magyar Országos Levéltárv kiadványai, Budapest, 1958, 168; Idem, *Zsigmondkori oklevéltárv*, VI. (1417–1418), Magyar Országos Levéltárv kiadványai, Budapest, 1999, 132; Tóth, *Zsigmondkori oklevéltárv*, X, 588; C. Norbert Tóth – Bálint Lakatos, *Zsigmondkori oklevéltárv*, XII. (1425), Magyar Országos Levéltárv kiadványai, Budapest, 2013, 385.

⁷¹ “Quia tamen maiestas sua respectum et considerationem habet ad guerras, que tam ex parte Hwzytarum, quam Turcorum et aliunde habentur, et attento potissime, quod rex Bozne et Boznenses multis insolentiis et iniuriis affecerunt regnum et regnicolas Hungarie, ideo maiestas sua hoc respectu prelatos, barones et nobiles regni sui ordine subscripto divisit, si eis sic fiendum appareat, quorum una pars contra Turcos, alia contra Hwzytas, tertia contra Boznam continuum respectum pro regni defensione et hostium offensione habere teneantur, sicut hec divisio appareret in subscriptis.” Franciscus Döry, *Decreta Regni Hungariae: Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*, Magyar Országos Levéltárv kiadványai, Budapest, 1976, 416-419, 426-427.

⁷² “...in districtu Hlywno, in partibus Bosne...” – Срђан Рудић – Јелена Тодоровић, “Повеља

Kada je reč o specifično hrvatskoj perspektivi prema Bosni, izvori jasno svedoče o tome da su Bosanci i njihova država posmatrani kao “drugi”, a često kao neprijatelji, posebno u vremenu velikih ratova za Hrvatsku i Dalmaciju na prelazu 14. u 15. vek, te u vreme kralja Tomaša.⁷³ U tom periodu su i delovi hrvatskih zemalja postali deo Bosne. Plemstvo je jedno vreme pružalo otpor, ali se vremenom integrisalo u novu državu, kao i stanovništvo, jer se radilo o ljudima sličnih običaja i praktično istog jezika, što je bio i slučaj sa ranije srpskim Humom, Trebinjem i delovima Podrinja.⁷⁴ U paralelnom procesu brojni predstavnici bosanskog plemstva koji su, kao službenici Ugarske, a prevashodno kralja Žigmunda, prelazili u Slavoniju počeli su, u dokumentima, dobijati epitet *Croatus*, odnosno *Horváth/Hrvat*, što je bio naziv za sve osobe slovenskog porekla u Slavoniji (a pre svega u Križevačkoj županiji) i doseljenike južno od Save.⁷⁵ Kada je, privremeno, posle sloma Bosanskog kraljevstva i Hercegove zemlje nastupila oseka pomena Bosne u izvorima, jer se državnost koju je Ugarska pokušala da prenese na sebe nije mogla održati bez dinastije Kotromanića, dolazilo je do tendencija sličnih prethodno navedenoj. Tako su, npr., potomci hercega Stjepana koji su prešli u Slavoniju, iako su bili naslednici velikog vojvode bosanskog rusaga, navođeni kao *Croati, Rasciani*, pa čak i osobe *di nation hungaro*, kako u italijanskim tako i u mađarskim izvorima.⁷⁶ Njihovo bosansko poreklo se praktično više ne pominje.

Iako smo videli da se srpsko ime, što spontano, zbog ranijih pravnih veza, što pod uticajem dubrovačke diplomatičke prakse, javlja u bosanskim ispravama, izvori nastali u Srbiji Bosnu gotovo isključivo vide kao odvojeni politički

угарског kраља Жигмунда Рестоју Милохни”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије*, 3, Центар за напредне средњовековне студије, Београд, 2015, 220, 222.

⁷³ Isailović, “Bosnia and Croatia-Dalmatia”, 20-49.

⁷⁴ Ibid, 10, 20, 28.

⁷⁵ J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Kroatien und Slavonien, ed. Ivan Bojničić, Verlag von Bauer und Raspe, Nürnberg, 1899, s. v. Horvath, I. de Palisna; Mladen Ančić, *Jajce. Portret srednjovjekovnoga grada*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1999, 29-63; Danijel Petković, “Hrvatsko ime u srednjovjekovnoj Slavoniji – prema nekoliko primjera u diplomatičkim izvorima od 13. do 15. stoljeća”, *Starohrvatska prosvjeta*, III-33, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2006, 243-281; Невен Исаиловић, “Неколико нових података из 1436. године о фамилијарима Хрватинића у жупама Земуник и Глаж”, *Историјски часопис*, 60, Историјски институт, Београд, 2011, 165-166.

⁷⁶ Вељан Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Историјски институт, Београд, 1979, 160; Hrvoje Petrić, “O najstarijim srpskim naseljavanjima i tzv. privatnim Vlasima u Kraljevini Slavoniji”, u: *Spomenica Josipa Adamčeka*, ur. Drago Roksandić – Damir Agićić, FF Press, Zagreb, 2009, 108-112. Npr. *Nicolai Balsa Rasciani; di nation hungaro; domino Ladislao Cosaza Corvato*.

subjekt, a od 14. veka često i kao neprijateljskog suseda. Razdoblje većih sporova otvoreno je, čini se, nestankom oblasti, odnosno države kralja Dragutina, na šta se nadovezalo bosansko osvajanje Huma.⁷⁷ Dragutin je bio jedan od poslednjih ugarskih magnata koji je u svojim rukama držao i teritorije koje su pod banom Stjepanom II, njegovim unukom, pripale Bosanskoj državi. No, još od 12. veka, srpski izvori pominju bosanskog bana kao svog suseda i tada uglavnom saveznika. Koji je teritorijalni okvir to tada podrazumevalo, teško je reći, ali čini se da se to odnosilo na sve teritorije koje je ban tada držao.⁷⁸ Zanimljivo je da u Povelji cara Dušana Dubrovčanima iz 1349. godine, u nizu odrednica koje označavaju susedne države, Bosna spada u teritorijalne, tj. zemaljske (Bosna, Basarabina zemlja), a ne u narodnosne odrednice (Bugari, Ugri, Grci).⁷⁹ I nadalje, sve do kraja srednjeg veka naziv Bosna jedini je naziv za državu Kotromanića, a kolektivni naziv za njeno stanovništvo odgovara domaćem i latinskom/italijanskom obliku (Bošnjani, Bosnenses, Bosignani). Verske kvalifikacije, tj. diskvalifikacije vezane za Bosnu nisu zabeležene u velikom broju instanci, iako postoje. Već je rečeno da se u ranijim razdobljima, ali i tokom 14. veka, u bosanskim ispravama Srbija nazivala Raškom, a njeni stanovnici Rašanima.⁸⁰ Termin “srpsko gospodstvo” odnosi se tek na Despotovinu, pa se tako u Povelji kralja Tomaša za srpskog logoteta Stefana Ratkovića, koju je navedeni logotet verovatno i pisao, navode paralelno Bosansko kraljevstvo i njegov rusag i Srpsko gospodstvo, a radi se o vremenu kada se spremala svojevrsna personalna unija oličena u bosanskom kraljeviću i potonjem srpskom despotu Stjepanu Tomaševiću.⁸¹ Gotovo identičan primer sačuvan je i u natpisu na nadgrobnom spomeniku župana Ozrena, nastalom 40-ak godina ranije.⁸² Uzimanje dela Usore 1433. nije navelo despota Đurđa Brankovića da

⁷⁷ Ђирковић, *Историја*, 88-92.

⁷⁸ Kulinova sestra bila je žena humskog kneza Miroslava. Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, 2, 334.

⁷⁹ „Да не ноћь ни 8 Бѣгаре, ни 8 Басарабинъ землю, ни на 8грѣни 8 Боснѣ, ни 8 Грѣкѣ, иnamо камо любою 8 тѣгю землю...” (20.9.1349) – Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 60; Небојша Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд, 2017, 249-253.

⁸⁰ Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 7-10; Мошин – Ђирковић – Синдик, *Зборник*, 1, 142, 154, 182; Мргић-Радојчић, “Повеља бана Стјепана II Вуку и Павлу Вукославићу”, 81-82, 85.

⁸¹ Rački, “Prilozi za sbirku”, 158.

⁸² „...Смрти не поисках навиден краљевства босанскога и госпољства србскога...” – Аранђел Смиљанић, “Исправке и допуне у датирању три натписа на стећцима (жупан Озрен

preuzme Bosnu u intitulaciju – u njoj se javlja samo Usora i to retko.⁸³ Tek pozniji letopisi, nastali u novom veku, titulama despota pridodaju i Bosnu, možda zbog priključenja Usore i, eventualno, Srebrenice, a možda i usled ograničenog stepena obaveštenosti letopisaca.⁸⁴ Iz istih izvora potiče i neprecizan podatak da su 1372. postojala tri srpska kralja – Marko, Lazar i Tvrtko.⁸⁵ Inače, i u velikoj većini srpskih letopisnih spisa i rodoslova Bosna se navodi pod tim imenom, kao sused Srbije.⁸⁶

Mletački izvori, odražavajući perspektivu jedne moćne države čije su političke aspiracije dobacivale istočnije i od Vizantije, isprva su sve slovenske države i oblasti tretirali kao kolektiv koji su nazivali *Sclavonia* (slovenska zemlja). Katkada je taj termin dominantno označavao Hrvate, sa kojima su odnosi bili najintenzivniji u 13. i 14. stoljeću, katkad Srbe, a katkad Bosnu.⁸⁷ Od kraja 14. veka politički subjekti Balkana polako dobijaju svoja distinkтивna obeležja, pa se javljaju termini *Croatia, Bosna, Rascia (Servia)*. Vladari Bosne dosledno su nazivani tako, a bez obzira na njihovu raskošnu titulaturu, Bosna je bila centralni identifikator, ostajući to do kraja svoje srednjovekovne državnosti.⁸⁸ Druge države Apeninskog poluostrva, ali i nemačke, španske i burgundske države, kojima je Bosna u fokus došla tek u 15. veku, takođe su se rukovodile ovom praksom. Čak i kada su pojedini oblasni gospodari počeli sve veću emancipaciju od centralnih vlasti, oni su za pomenute države bili vojvode Bosne, tj.

Копијевић, жупан Ђурађ, жупан Радан)", *Иницијал. Часопис за средњовековне студије*, 5, Центар за напредне средњовековне студије, Београд, 2017, 64-68.

⁸³ "...illustriissimi principis Georgii despoti regni Rascie et Albanie, Rive et totius Uxore domini..." (8.10.1453) – Thallóczy – Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 17; Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 110, 141.

⁸⁴ Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Српска краљевска академија, Београд – Сремски Карловци, 1927, 210, 288; Борис Бабић, "Помен имена Босна у старим српским родословима и летописима", у: *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, ур. Зорица Никитовић, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци – Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву – Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука – Источно Сарајево, 2018, 306-307.

⁸⁵ Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 209; Бабић, "Помен имена Босна", 306.

⁸⁶ Бабић, "Помен имена Босна", 301-315.

⁸⁷ Sime Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, I–X, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1868–1891, prema registrima.

⁸⁸ Ibid; Порчин – Исаиловић, *Документи владара*, 235-237, 242, 250, 259, 261, 289-290, 293, 297, 302, 305, 326, 332, 390, 394, 397, 402, 404, 407-408, 410, 412, 450, 452. Jedino se 1385. u registraciji isprave upućene Mlečanima u Kotoru Tvrtko I naziva samo kraljem Raške (Порчин – Исаиловић, *Документи владара*, 245).

percipirani su kao deo bosanskog rusaga.⁸⁹ Štaviše, upravo se u krugovima italijanskih država beleže i jedini pomeni bosanskog jezika, mada često paralelno sa slovenskim.⁹⁰ Jedan od retkih izuzetaka od ovog pravila predstavlja zanimljiv pomen bosanskog jezika u pripovesti o uobličavanju svetog pisma kod južnih Slovena u delu “Skazanije o pismeneh” (“Povest o slovima”) bugarskog pisca Konstantina Kostenečkog (poznatijeg kao Konstantin Filozof), koji je delovao na srpskom dvoru početkom XV veka.⁹¹ Moglo bi se čak reći da je bosansko ime dostiglo zenit prisutnosti i preovladavanja u upotrebi uoči sloma države i njenog pada pod Turke. Tada je diplomacija bila najintenzivnija, a stepen očuvanosti grade relativno velik. I ne samo to – jedno vreme su i ilirizam i ilirska ideja, kao i koncept “predziđa hrišćanstva” bili vezani za Bosnu. No, tursko osvajanje i učvršćivanje do prve četvrti 16. veka tu su ulogu prenele pretežno na Zapad, na hrvatske zemlje.⁹²

Papski spisi su, pak, Bosnu pominjali ili u kontekstu crkvenih dijeceza ili države, na isti način kao i većina zapadnjaka, te u kontekstima vezanim za rimokatoličko misionarenje i borbu protiv jeresi.⁹³ S druge strane, termin “crkva

⁸⁹ Thallóczy, *Studien*, 357, 359-360, 370, 377, 379, 382-385, 387-392, 394-401, 404, 408-409, 415. Stjepana Vukčića kralj Alfons Aragonski naziva, između ostalog, i kao “dux Bossine”, čak i pre nego što je postao herceg.

⁹⁰ Александар Соловјев, *Одабрани споменици српског права: од XII до XV века*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1926, 203; Иво Стјепчевић – Ристо Ковијанић, “Хранићи-Косаче у каторским споменицима”, *Историјски часопис*, 5, Историјски институт, Београд, 1955, 319; Marko Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. I XV. st.)*, HKD “Napredak”, Sarajevo, 1996, 386-387.

⁹¹ “...они добри и divni ljudi izabraše najtanjaniji i najlepši ruski jezik, kojemu je u pripomoć došao bugarski, i srpski, i bosanski, i slovenski, i deo češkog, i hrvatski jezik, kako bi se uobličile svete knjige” – Куйо Куев – Георги Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*, Българска академия на науките, София, 1986, 100-102; Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех: изводи)* – Житије деспота Стефана Лазаревића, прир. Гордана Јовановић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд, 1989, 53-54.

⁹² Isailović, “Bosnia and Croatia-Dalmatia”, 43-51; Luka Špoljarić, “Nicholas of Modruš and His De Bellis Gothorum: Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic”, *Renaissance Quarterly*, 72, Renaissance Society of America, New York – Chicago, 2019, 457-491.

⁹³ Brojni podaci se nalaze u ispravama objavljenim u zbirkama: Augustinus Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I-II, Typis Vaticanis etc., Romae etc., 1859–1860; Idem, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, Typis Vaticanis etc., Romae etc., 1863–1875, prema registrima. Jedan dobar primer derogirajućih papskih konstatacija predstavljaju i reči iz Povelje pape Grgura IX iz 1234. godine: “Sicut eniin nostris est auribus intimatum, tanta in Bosnia, et vicinis prouinciis excreuit copia perfidorum, quod iam tota terra velut deserta et invia luget et languet, spinis eam replentibus et urticis...” – Georgius

Bosanska” uglavnom se, u tom obliku, pominje u domaćim izvorima, jer su strani imali pretežno diskriminativne tendencije prema toj ustanovi i nisu je želeli “častiti” takvim nazivom.⁹⁴ Ako se izuzme diskurs o jereticima, u papskim spisima je u najvećoj meri korišćen izraz “mos Bosnensis” ili “modus Bos-nianorum”, što se odnosilo na običaje vezane za sklapanje brakova u Bosni.⁹⁵

Rani turski izvori zabeležili su imena kako hijerarhijski najviših političko-geografskih formacija tako i onih nižih, kopirajući u izvesnoj meri zatećeno stanje. Bosna je, u tom smislu, beležena i kao kraljevstvo, ali je nakon pada Kraljevstva njeno ime isprva preuzeo samo sandžak sastavljen od teritorija osvojenih u razdoblju od 1463. do 1465. godine.⁹⁶ Unutar njega su se našli vilajeti Kralj (kraljevski domen), Pavle (zemlja Pavlovića), Kovač (zemlja Kovačevića) i drugi. Hercegovina je počela svoj istorijat kao izdvojeni vilajet Hersek (Hercegova zemlja), da bi ubrzo postala sandžak (često nazivan i “krajišničkim sandžakom”).⁹⁷ Zvornički sandžak bio je osvojen od Srbije i prвobitno je pripadao tamošnjem centralnom – Smederevskom sandžaku.⁹⁸ Tek je osnivanje velikog Bosanskog ejaleta, tj. beglerbegluka 1580. godine ponovo objedinilo jedan velik prostor pod bosanskim imenom, stvarajući teritorijalnu i upravnu identifikacionu sponu koja traje do danas.⁹⁹ Ejalet je tako, uz delovanje bosanskih franjevaca, revitalizovao bosansko ime. Rani talasi velikih migracija isprva nisu uticali na identifikaciju ljudi u izvorima (sem po vilajetima/sandžacima

Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Tomi III. Vol. 2, Typis Typogr. Regiae vniuersitatis Vngaricae, Budae, 1829, 380. Pogledati i rad Dženan Dautovića u ovom zborniku.

⁹⁴ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 440; Đuro Šurmin, *Hrvatski spomenici*, I, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1898, 85; Stoјановић, *Cтапе српске повеље и писма*, I/1, 434; Idem, *Cтапе српске повеље и писма*, I/2, 68, 149; Мргић-Радојчић, “Повеља бана Стјепана II великог кнезу Јергрупу Стјепанићу”, 20-21. Videti i: Sima Ćirković, “Bosanska crkva u bosanskoj državi”, u: *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987, 191-254; Pejo Čošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2005.

⁹⁵ Dženan Dautović, “The Papacy and Marriage Practices in Medieval Bosnia”, in: *Medieval Bosnia and South-East European Relations. Political, Religious, and Cultural Life at the Adriatic Crossroads*, eds. Dženan Dautović – Emir O. Filipović – Neven Isailović, ARC Press, Leeds, 2019, 121-134.

⁹⁶ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, 38-43.

⁹⁷ Ibid, 38-47, 50.

⁹⁸ Ibid, 50-54, 56; Јелена Мргић, *Северна Босна (13-16. век)*, Историјски институт, Београд, 2008, 157-165; Александар Крстић – Невен Исаиловић – Александар Јаковљевић, “Б(и)јељин(а) – земља, кнештво, архијаконат, дистрикт, нахија”, *Историјски часопис*, 67, Историјски институт, Београд, 2018, 38-40.

⁹⁹ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 77-81.

iz kojih dolaze). Taj momenat je vezan za kasnije razdoblje i vezan je prevaš-hodno za veru, dok su u ranijem periodu važnije bile društvene i pravne norme. Tako se npr. među kobaškim vlasima 1542. pominje upotreba Despotovog kanuna, ali su oni u izvorima prosto osobe vlaškog statusa, koje su verovatno migrirale s područja koje se ranije nalazilo pod vlašću srpskih despota.¹⁰⁰

Zaključak koji se nameće je da su, posmatrane iz daljine, suštinski slične države Balkana viđene kao svojevrsno jezički jedinstveno, narodnosno blisko, ali i politički podeljeno područje. U međusobnim odnosima svaka od tih zemalja imala je svoje, manje ili veće, specifičnosti i svoj sopstveni državno-pravni identitet. U trenucima fokusa velike države Zapada i Istoka takođe su uočavale te posebnosti, dok su u trenucima manjeg interesovanja ili, pak, prezrivog odnosa dominirala razmišljanja nalik na rečenicu koja se pripisuje jednom italijanskom iredentisti s početka 20. veka i koja se odnosi na sve Slovene Balkana, a glasi prosto – “tutti questi barbari”.

¹⁰⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu Tahrir Defterleri* (=BOA, TD) 201, 28; BOA, TD 211, 130.

THE VIEW FROM WITHIN AND THE VIEW FROM OUTSIDE – PERCEPTION OF MEDIEVAL BOSNIAN STATE AND ITS INHABI- TANTS IN DOMESTIC AND FOREIGN SOURCES

Summary

The paper discusses how domestic sources saw medieval Bosnia as a state, its ruling class, and population, and how they were perceived by sources from neighboring countries (Serbia, Hungary, and its units, the Republic of Dubrovnik) and countries with which Bosnia maintained close ties in the late Middle Ages (Italian states, German Empire), with a brief look at the papacy's perceptions of Bosnia. Although most of the material dates from the late Middle Ages, a retrospective review of older data is also given. While Bosnia's internal identity was built up over time, through the strengthening of its statehood and the extension of the Bosnian name to territories that were permanently included in Bosnia (e.g. Usora and Hum), foreign perceptions depended on the traditions, level of information and stereotypes of the time. Thus, Dubrovnik's perceptions were influenced by the long-standing neighborhood with Nemanjić's Serbia and interaction with its social groups, while the Hungarians assigned unpleasant and stereotypical epithets of "malicious heretics" to the Bosnians, partly because of their religious specificities and partly because of their never-ending conflicts with Bosnia. The traditional ethnic-social division into "Serbs and Vlachs" remained in the legal documents from Hum, and Serbia itself was consistently called Rascia by the Bosnians up until the 15th century when the term "Serbian lordship" began to emerge. In Slavonia, on the other hand, it was customary to call the entire Slavic population "the Croats", and, therefore, some families who had fled from Bosnia began to bear the epithet "Croatus" in the second generation (and rather rarely in the first). Similarly, it was difficult for Italians to differentiate between the Slavic peoples, so they called almost the entire eastern coast of the Adriatic and its deep hinterland "Sclavonia", although, over time, their awareness of the existence of the specific Bosnian state was established, making the terms Bosnia and Bosnians more prevalently used. Earlier ambiguities were undoubtedly aroused by the fact that Bosnian rulers throughout history used intitulatio formulae

that linked them to the surrounding states (primarily Serbia, Croatia and Dalmatia). On the other hand, precisely these closest neighbors, or even more precisely their ruling classes, were the ones who viewed the Bosnian state as foreign, different, and often hostile. The conclusion is that viewed from outside the Balkans, essentially similar Balkan states were seen as linguistically equivalent, ethnically related but politically divided. In the relations among themselves, each of these countries had built their own, more or less specific features and their own state identity.